З огляду на *співвідношення суб'єкта об'єктивно протиправного діяння і суб'єкта правових наслідків такого діяння,* залежно від характеру негативних наслідків відповідні суб'єкти також можуть правомірно збігатись або не збігатись. Прикладом правомірного збігу суб'єкта об'єктивно протиправного діяння і суб'єкта правових наслідків цього діяння може бути, передбачене Кримінальним кодексом України (Розділ XIV) застосування до неосудної людини, яка вчинила злочин примусових заходів медичного характеру, примусового лікування (не є заходами юридичної відповідальності). *Юридичну відповідальність,* як особливий негативний правовий наслідок об'єктивно протиправного діяння, правомірно завжди може нести не суб'єкт такого діяння, а виключно передбачений законом відповідний *інший суб'єкт права*. При цьому такою відповідальністю, з огляду на її види, може бути лише *майнова відповідальність*. Приміром, Цивільний кодекс України (ст. 1178) передбачає, що відповідальність за шкоду, заподіяну малолітніми (особами до 14 років) несуть їх батьки (усиновителі) або опікуни.

Узагальнюючи сказане необхідно зробити основний висновок: *аналіз співвідношення суб'єкта юридично значущої поведінки і суб'єкта її правових наслідків* вказує, що ці суб'єкти можуть як *збігатись*, так і *не збігатись – правомірно* чи *протиправно*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малиновский А.А. Злоупотребление правом [Текст] / А.А. Малиновский. – М.:МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
2. Цивільний кодекс України: Коментар [Текст] / За заг. ред. Э.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 856 с.
3. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений [Текст] / Под ред. профессора В. Г. Стрекозова. / В. Н. Хропанюк. – М.:«Дабахов, Ткачев, Димов». 1995. – 384 с.
4. Большой юридический словарь [Текст] / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
5. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій [Текст] / Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. – К.: ВУАН, 1935. – 193 с.
6. Постановление ЦИК СССР от 8 июня 1934 г. «О дополнении Положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) статьями об измене Родине» [Текст] // История государства и права России в документах и материалах. 1930-1990-е гг. / Авт.-сост. И.Н. Кузнецов. Минск: Амалфея, 2003. – 624 с.
7. Карпюк Г. Про «наркомівські традиції» треба забувати, розбудовуючи сучасну систему підготовки «оперів» [Текст] / Г. Карпюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archive.imzak.org.ua/index.php/home/m1211784943?type=print

УДК 340.111.5

ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗНАК ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Слинько Д. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація Статтю присвячено дослідженню уявлень про юридичний процес. Здійснено аналіз юридичної літератури, присвяченої вивченню підходів до розуміння цієї категорії. Розглянуто ознаки юридичного процесу, надано їх характеристику. Визначено, що теорія юридичного процесу має бути підсумком упорядкованого системного узагальнення наукових уявлень вчених-правників щодо процесів і процедур, їх класифікацій за типами та видами стосовно загальних категорій та інститутів.
Ключові слова: соціальний процес; юридичний процес; процесуальна діяльність; юрисдикційна діяльність; правова процедура; правова форма; процесуальна форма; юридична техніка.

Аннотация Статья посвящена исследованию представлений о юридическом процессе. Осуществлен анализ юридической литературы, посвященной изучению подходов к пониманию данной категории. Рассмотрены признаки юридического процесса, проведена их характеристика. Определено, что теория юридического процесса должна быть итогом упорядоченного системного обобщения научных представлений ученых-юристов относительно процессов и процедур, их классификаций по типам и видам относительно общих категорий и институтов.
Ключевые слова: социальный процесс; юридический процесс, процессуальная деятельность; юрисдикционная деятельность; правовая процедура; правовая форма; процессуальная форма; юридическая техника.

Annotation This article is devoted to the study of the legal process representations. The analysis of legal literature devoted to the study of approaches to the understanding of this category. Are considered signs of the legal process, carried out their characteristics. It was determined that the theory of the legal process should be the result of an orderly system of generalization of scientific concepts of legal scholars regarding the processes and procedures, their classifications and types of species relatively common categories and institutions.
Key words: social process; legal process, procedural activity; jurisdictional activity; legal procedure; legal form; procedural form; legal technique.

На теперішній час існує досить значна кількість дефініцій такого правового явища, як «юридичний процес». Специфічний зміст цього наукового поняття пов'язаний, насамперед, із суб'єктивним підходом кожного вченого, який досліджує проблему юридичного процесу [1, с. 113]. Так, К. Маркс запропонував дефініцію процесу – «процес є формою життя закону» [2, с. 108]. В. О. Рязановський,

© Слинько Д.В., 2016

характеризуючи погляди вчених-правників у Російській імперії, відзначав, що в основу розробок російських юристів покладені дослідження німецьких вчених, відповідно до яких процес є динамічним складовим елементом матеріального права, залежить від нього і виконує обслуговуючу роль [3, с. 15-17]. З погляду В.М. Горшеньова, юридичний процес – комплексна система правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права. Регулюється процес процедурними та процесуальними нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах – організаційних документах [4, с. 8]. На думку А.Ф. Черданцева, процес є формою реалізації прав та обов'язків суб'єктів матеріальних правовідносин у реальному житті, а виокремлення матеріальних та процесуальних норм – проявом їх «функціональної спеціалізації» [5, с. 14]. В. М. Протасов розглядає юридичний процес як особливий різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріальних охоронних правовідносин [6, с. 20]. Також під юридичним процесом розуміють «динамічний склад фактів, які мають правове значення» та «певну сукупність послідовних дій і встановлених фактів» [7, с. 331].

За думкою О.Г. Лук'янової, юридичний процес у правничій науковій літературі розглядається як: 1) юрисдикційна і правоохоронна діяльність органів правосуддя; 2) юрисдикційна і правоохоронна діяльність уповноважених органів держави та інших суб'єктів; 3) вся правозастосовна і правотворча діяльність компетентних органів; 4) процес реалізації матеріально-правових норм незалежно від форм такої реалізації; 5) юридична діяльність державних органів (правотворча, правозастосовна, установча, контрольна, розпорядча) [8, с. 41-42].

У свою чергу, О. М. Бандурка і М. М. Тищенко під юридичним процесом розуміють організаційну форму діяльності, яка потребує процесуальної регламентації, завжди здійснюється виключно вповноваженими на те суб'єктами і тягне певні юридичні наслідки, результат якої закріплюється прийняттям відповідних правових актів [9, с. 9-10].

О. В. Фатхутдінова пропонує відносити до юридичного процесу будь-яку правову процедуру, яка характеризується ієрархічністю, структурованістю правовими відносинами, наявністю чітко визначених суб'єктів, спрямованістю на досягнення правового результату, нормативною урегульованістю та імперативністю [10, с. 6, 10].

О.В. Кузьменко вважає, що юридичний процес об'єднує всі нормативно-регламентовані процесуальні форми правової діяльності, які є системою взаємопов'язаних, спеціально упорядкованих, розташованих у певному порядку дій та операцій, що підпорядковані певній меті і приводять (за допомогою відповідних прийомів та засобів) до конкретного результату [11, с. 11].

Як відзначає О.Ф. Скакун, юридичний процес є урегульованим процесуальними нормами порядком діяльності компетентних державних органів, що виражається в системі їхніх процесуальних дій з підготовки, прийняття і документуванню юридичних рішень загального й індивідуального характеру. Це передбачає застосування норм матеріального права, вирішення індивідуально-конкретних справ і фіксування їхнього розгляду в правових документах у відповідності до процедурно-процесуальних норм. Крім того, вчена наголошує, що юридичний процес – збірне наукове поняття, є різновидом соціального процесу, що представляє собою форму перетворення юридичних ідеальних моделей, закріплених у національному законодавстві та у міжнародних актах, у реальну систему правовідносин з її процедурною стороною, спрямованою на досягнення юридичного результату [12, с. 131].

О.І. Миколенко, досліджуючи теорію адміністративного процедурного права, звертає увагу на те, що юридичний процес переважно розглядається у якості діяльності, яка: 1) в повному обсязі (чи в основному) регулюється процесуальними нормами; 2) пов'язана з вирішенням юридичних норм; 3) є цільовою, свідомою і спрямованою на досягнення певного юридичного результату [13, с. 117].

На наш погляд, ці спроби визначити сутність юридичного процесу лише частково виявляють його ознаки, але в повній мірі не розкривають його зміст. У зв'язку з різноманіттям визначень поняття «юридичний процес» доцільно окреслити напрями, в яких може і має розвиватися визначення юридичного процесу як інтегративного наукового поняття [14, с. 158-159]. На нашу думку, змістовні характеристики юридичного процесу можуть бути визначені в межах такої системи його основних ознак.

1. Усілякий юридичний процес є різновидом соціального процесу. Соціальний процес – послідовна зміна явищ соціального буття, соціальні зміни в динаміці. У ширшому розумінні соціальний процес – сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших [15].

Перебіг соціального процесу відбувається під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, відзначається стабільним порядком взаємодії складових елементів, тривалістю у часі і спрямованістю до певного стану об'єкта. Крім того, кожен соціальний процес охоплює декілька стадій, які відрізняються: 1) за змістом; 2) за механізмом та способами взаємозв'язку його складових; 3) за складовими, які визначають напрями, темпи розвитку на певній стадії.

Слід також відзначити, що у суспільстві ніщо не може відбуватись поза соціальним процесом, оскільки функціонування і розвиток суспільства безпосередньо відбуваються в різних формах соціальних процесів. Саме ці форми характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей.

Зазначене вище вказує на приналежність юридичного процесу до соціальних процесів та надає йому відповідної характеристики.

2. Юридичний процес носить владний характер. Це визначається тим, що юридичний процес завжди пов'язаний з владною діяльністю, яка здійснюється компетентними, вповноваженими суб'єктами. Зазвичай, це органи державної влади або їх посадові особи, особливо під час кримінального чи цивільного процесів. Склад, обсяг повноважень чітко

закріплюється у законодавстві, яке також передбачає хто може бути суб'єктом цієї діяльності, що він повинен робити і яким чином здійснювати свої службові функції. Здійснення процесуальних функцій поза межами компетенції є недопустимими [16, с. 7].

Крім того, владна процесуальна діяльність здійснюється також органами місцевого самоврядування, які хоча і не входять до системи органів держаної влади, виконують певні делеговані їм державно-владні повноваження, а також іншими посадовими особами, що не є державними службовцями. Так, відповідно до статті 13 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від імені держави виконують свої юрисдикційні повноваження під час складання протоколу про адміністративні правопорушення члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону [17]. Таким чином, з дозволу держави, владну діяльність можуть здійснювати в деяких випадках громадські організації та інші суб'єкти.

Ураховуючи вищевикладене, важко погодитися з віднесенням до юридичного процесу правових процедур, що застосовуються в приватному праві, як це пропонує О.В. Фатхутдінова [10].

3. Юридичний процес має юридичну природу, оскільки пов'язаний із владною діяльністю, виключно юридичною як за змістом, так і за цілями і результатом. Юридичний процес слід розглядати як динамічну систему, що складається з елементів, які постійно знаходиться в русі і спрямовану на досягнення певного юридично значущого результату. Тобто юридичний процес являє собою динамічне поняття, складну діяльність органів державної влади, в результаті якої відбувається реалізація їх основних функцій

Процесуальна діяльність не лише регулюється нормами права та проявляється через певну юридичну справу, яка потребує вивчення обставин та фактів, але й вимагає вирішення справи на підставах і в порядку, передбачених законом, що тягне за собою певні юридичні наслідки. Як відзначає О.І. Миколенко, матеріально-технічні та більша частина організаційно-технічних дій в органах державної виконавчої влади не породжують юридичних наслідків, хоча і регламентуються чинним законодавством (наприклад, діловодство в державних органах) [13, с. 119].

У той же час доцільно відзначити, що особливість юридичного процесу полягає в тому, що він є не будь-якою владною діяльністю, а юридичною як за змістом, так і за результатами.

4. Юридичний процес носить службовий характер. Обумовлено це тим, що юридичний процес спрямований на реалізацію матеріального права, є вторинним щодо матеріального права, похідним від нього, є формою його життя [18, с. 159].

Юридичний процес відіграє важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання й захисту прав, свобод й законних інтересів громадян. Як справедливо відзначається в загальнотеоретичних дослідженнях, сьогодні неможливо лише за змістом матеріальних галузей права судити про демократичність правової системи. Досить згадати радянський період розвитку суспільства з його формально демократичним законодавством, проголошенням прав і свобод особи, коли відсутність процесуально-правового механізму забезпечення їх реалізації перетворювало матеріально-правові норми в непрацюючі юридичні конструкції [8, с. 1].

5. Юридичний процес носить організаційний характер. З філософської точки зору, організація – це внутрішня впорядкованість, узгодженість у взаємодії диференційованих і водночас автономних частин цілого [19].

Таким чином, кожна процесуальна норма регулює певні дії суб'єкта юридичного процесу. У сукупності ж норми визначають всю діяльність, всю поведінку учасників процесу від початку і до кінцевого результату. Визначальна роль належить суворій послідовності вчинення дій учасниками. Зв'язок між конкретними діями полягає в поетапній реалізації прав та виконанні обов'язків. Початку певної процесуальної дії їй передує попередня, яка процесуально регламентує поведінку учасника процесу.

Організаційний характер проявляється в стійкому способі організації процесуальних норм. Це обумовлюється спрямованістю процесу на вирішення юридичної справи, метою якої є розв'язання спору про право або реалізація встановлених прав та обов'язків. Законодавче закріплення послідовності можливої поведінки суб'єктів процесу передбачає кожну конкретну дію, імперативний характер поведінки учасника. Порушення послідовності, відступ від закріпленої у законі процесуальної форми призводить до порушення системи і, як наслідок, до настання несприятливих наслідків, недосягнення встановлення режиму законності.

6. Юридичний процес має процесуально-нормативний характер, тобто юридичний процес регламентується процесуальними нормами національних і міжнародних актів, на основі яких здійснюється. Це пояснюється тим, що регулювання певних сфер суспільного життя є можливим лише за умов відповідної детальної процесуальної регламентації. До таких сфер відносяться здійснення судочинства, забезпечення виконання рішень вповноважених органів, які не були виконані в добровільному порядку, здійснення контрольно-наглядової діяльності, регулювання управлінської діяльності. Норми права, передбачені процесуальним законодавством, регулюють процесуальні дії всіх учасників процесу незалежно від їх правового становища.

7. Юридичний процес має внутрішню структуру. Юридичний процес, як правова категорія, є динамічною системою. Ця система складається з елементів, постійно знаходиться в русі і спрямована на досягнення певного результату. До її структури відносять: провадження, стадії, етапи та процесуальні дії. На наш погляд, юридичний процес це завжди діяльність, яка складається зі стадій, логічно пов'язаних між собою і спрямованих на досягнення результатів - вирішення, розгляд справи по суті. Для кожного виду процесу є притаманною специфічна кількість стадій, їх зміст і послідовність. Послідовна, у відповідності до закону, зміна стадій, етапів,

здійснення у ході проваджень процесуальних дій є формою прояву юридичного процесу у діяльності вповноважених суб'єктів.

8. Результати юридичного процесу закріплюються у відповідних процесуальних документах. Ці документи мають офіційний характер і встановлену законом форму, у зв'язку з тим, що юридичний процес передбачає прийняття юридичних рішень загального (у вигляді нормативного акту) або індивідуального (у вигляді правозастосовного акту) характеру. Офіційний характер правових актів у вигляді процесуальних документів виражається по-перше, в тому, що вони оформляються уповноваженими суб'єктами, а по-друге, що природа цих актів, їх структура та реквізити закріплені в законі. Значення процесуальних документів полягає в тому, що вони виступають у ролі юридичних фактів, які визначають весь рух розгляду юридичної справи з моменту її надходження до остаточного встановлення юридичних наслідків.

9. Юридичний процес реалізується в результаті юридичної діяльності, що має процесуальну форму. Визначений законом порядок діяльності та реалізація цього порядку і складає процесуальну форму. Під процесуальною формою розуміють сукупність процедурних вимог, що ставляться до дій учасників процесу і спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату [20, с. 13]. Процесуальна форма властива не тільки юрисдикційній діяльності правоохоронних та судових органів, а й іншим «процедурним» видам державної діяльності, наприклад, правотворчості чи застосуванню права. Юридичний процес і процесуальна форма нерозривно зв'язані і не можуть існувати одне від одного, оскільки форма відображає зміст процесу. О.І. Миколенко відзначає, що процесуальна форма включає до свого складу такі елементи: 1) послідовну та поетапну діяльність суб'єктів процесу; 2) зв'язки, що виникають між суб'єктами і учасниками процесу на його певних стадіях і етапах; 3) окремі дії (акти) суб'єктів та учасників юридичного процесу [13, с. 129, 190].

10. Юридичний процес пов'язаний із необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки, досягнень науково-технічного процесу. Юридична техніка відіграє значну роль у забезпеченні досконалості правових актів (як нормативних так і індивідуальних) за допомогою техніко-юридичних прийомів і правил, які використовуються під час їх розробки. Також слід відзначити вагомий вплив науково-технічного прогресу на процесуальну діяльність [13, с. 129]. Проникнення обчислювальної техніки в галузь юридичних наук, її поширення в цій сфері обумовлюють застосування відповідних засобів у ході здійснення юридичної діяльності. У всіх сферах юридичного життя будуть виникати об'єктивні та суб'єктивні чинники для розробки і впровадження нових систем обчислювальної техніки [21, с. 15-17]. Крім того, процесуальне законодавство встановлює велику кількість приписів, які зобов'язують суб'єктів та учасників процесу виконувати цілу низку технічних правил [13, с. 130].

11. Юридичний процес забезпечується низкою гарантій. Незважаючи на регулювання процесуальних дій учасників процесу незалежно від їх правового становища, основним призначенням процесуальних норм є сприяння безпосередньо зацікавленим учасникам. Процесуальні гарантії забезпечують захист прав і свобод учасників процесу, держави та суспільства в цілому. Наприклад, конституційне закріплення принципу рівності усіх перед законом та судом, принципу незалежності суддів, принципу здійснення правосуддя лише судом, презумпції невинуватості, права на захист та ін. Стосовно вповноважених суб'єктів, призначення норм процесуального права полягає в забезпеченні оптимальності дій та ефективності отримання юридичних результатів [16, с. 7].

12. Юридичний процес передбачає нагляд за здійсненням як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства. На наш погляд, юридичний процес включає не тільки встановлення правових приписів, але й належне їх виконання, що забезпечується, насамперед, за допомогою контролю. Наприклад, у науці управління контроль розглядається водночас і як необхідний етап кожного управлінського циклу, і як постійна та різноманітна функція управління [22-24].

У ході юридичного процесу контроль передбачає здійснення вповноваженими суб'єктами юридично значущих дій за наглядом і перевіркою відповідності виконання та додержання підконтрольними суб'єктами правових приписів і припиненні правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами.

На підставі аналізу різних підходів до розуміння сутності юридичного процесу та змісту його ознак, можна зробити висновок про те, що його існування в юридичній науці і практиці є необхідним. Ця концепція має бути підсумком упорядкованого системного узагальнення наукових уявлень вчених-правників щодо процесів і процедур, їх класифікацій за типами та видами, стосовно загальних категорій та інститутів юридичного процесу. Позиціонування процесуального та матеріального в праві як парних категорій, дозволить також виявити загальні закономірності. Зазначені цілі можуть бути досягнуті за допомогою поглиблення вже наявних загальнопроцесуальних знань та постановці конструктивних для розвитку теорії юридичного процесу проблем. Це дасть змогу підтвердити необхідність формування єдиної теорії юридичного процесу як частини теорії права.

Незважаючи на фундаментальні розробки вчених у галузі процесу, можна констатувати, що на сьогоднішній день теорія юридичного процесу ще не досягла рівня вирішення практичних проблем за допомогою наявних схем і конструкцій. Вважаємо, що подальша розробка цієї сфери знання є актуальною і перспективною і, безсумнівно, збагатить і примножить як загальнотеоретичну, так і галузеву науку. За допомогою цього буде підвищений рівень теоретичної освіти, оптимізоване здійснення нормотворчої та правозастосовної функцій правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права. монографія / Миколенко О.І. – Харків; Бурун Книга, 2010. – 336 с.
2. Маркс К. Социология: Сборник. – М.: Канон-Пресс-Ц: Кучково поле, 2000. – 432 с.
3. Рязановский В.А. Единство процесса. Учебное пособие / Рязановский В.А. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец»», 2005. – 80 с.
4. Теория юридического процесса / под ред. В.М.Горшенева. – Харьков, 1985. – 192 с.
5. Черданцев А.Ф. Системообразующие связи права / А.Ф. Черданцев // Советское государство и право. – 1974. – № 8. – С.10–17.
6. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории / Протасов В.Н. – М., 1991. – 144 с.
7. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
8. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права / Е.Г. Лукьянова. – М. : Инфра-М, 2003. – 240 с.
9. Бандурка О.М. Адміністративний процес: підручник [для вищих навч. закл.] / О.М. Бандурка, М.М. Тищенко. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 286 с.
10. Фатхутдінова О.В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О.В. Фатхутдінова. – Київ, 2000. – 16 с.
11. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право, інформаційне право» / О.В. Кузьменко. – Київ, 2006. – 32 с.
12. Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: підручник. пер. з рос. / Скакун О.Ф. – Харків: Еспада, 2008. – 400 с.
13. Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права. монографія / О.І. Миколенко. – Харків; Бурун Книга, 2010. – 336 с.
14. Чулюкин, Л. Д. Системные связи видов публичного юридического процесса [Текст] /Л. Д. Чулюкин, А. А. Севостьянов. //Вестник экономики, права и социологии. – 2011. – № 3. – С. 158 – 160.
15. Теремко С. Соціологія / С. Теремко. – К. : Лібра, 2001. – 320 с.
16. Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу: навч. посіб. / О. В. Кузьменко. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 208 с.
17. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон від 22.06.2000 року № 1835-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1835-14
18. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. – М., 1955. – Т. 1. – 700 с.
19. Філософський словник /За ред. В.І.Шинкарука. – 2. вид., перероб і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
20. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика/ под ред. В. М. Горшенева, П. Е. Недбайло. – М.: Юридич. лит., 1976. – 279 с.
21. Влияние научно-технического процесса на юридическую жизнь/Ю. М. Батурин, З. Борши, И. Вавро, И. Дициг, Л. Дерньев, Т. Катона [и др.]; под ред. Ю. М. Батурина. – М.: Юридическая литература, 1988. – 368 с.
22. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. – Х.: Основа, 1999. – 440 с.
23. Теория управления в сфере правоохранительной деятельности / Под. ред. В.Д. Малкова. – М., 1990. – 320 с.
24. Основы управления в органах внутренних дел: учебное пособие / Под. ред. А.П. Коренева. – М.: Юрид. ин-т: Щит - М, 1999. – 354 с.